

УДК 378:[37.011.31 : 37.032]

С. М. Хатунцева

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО САМОВИХОВАННЯ У ПРОЦЕСІ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

© Хатунцева С. М., 2014
<http://orcid.org/0000-0002-4377-6058>

У статті проаналізовано науково-теоретичне підґрунтя проблеми готовності майбутнього вчителя до самовиховання як компонента самовдосконалення. Досліджено сутність готовності майбутнього вчителя до самовиховання з позицій індивідуалізації професійної підготовки.

Ключові слова: *готовність, самовдосконалення, самовиховання, професійне самовиховання, готовність до самовиховання, індивідуалізація професійної підготовки, майбутній учитель.*

Хатунцева С. М. Проблема формирования готовности будущего учителя к самовоспитанию в процессе индивидуализации профессиональной подготовки.

В статье проанализированы научно-теоретические основы проблемы готовности будущего учителя к самовоспитанию как компонента самосовершенствования. Исследована сущность готовности будущего учителя к самовоспитанию с позиций индивидуализации профессиональной подготовки.

Ключевые слова: *готовность, самосовершенствование, самовоспитание, профессиональное самовоспитание, готовность к самовоспитанию, индивидуализация профессиональной подготовки, будущий учитель.*

Khatuntseva S. M. The problem of forming of future teacher's self-upbringing readiness in the process of individualization of training.

In the article there have been analyzed the scientific and theoretical basis of the problem of forming of future teacher's readiness for self-upbringing as a component of self-improvement. The essence of future teacher's readiness for self-upbringing from the point of individualization of training has been studied.

In this paper, the attention has been drawn to the fact that self-improvement leads to the future teacher's systematic activity aimed at increasing his personal and professional potential according to the requirements of educational work. Self-improvement implies gaining of future teacher's knowledge of self-education, self-upbringing and self-development of appropriate skills. The effectiveness of professional and pedagogical activity depends on the future teacher's ability to

increase his internal capabilities and on teacher's personal and professional potential.

It has been emphasized that self-upbringing readiness is an integrated, dynamic formation of future teacher's personality which provides for his development and self-realization through overcoming self-upbringing barriers; result of his training, which is based on the formation of motives in professional self-upbringing on the basis of theoretical knowledge (about self-development, essence, methods and techniques of overcoming self-upbringing barriers); practical skills for self-development, overcoming of self-upbringing barriers; personal qualities (purposefulness, self-criticism), reflection and self-esteem.

We have determined the following components of future teacher's self-upbringing readiness: motivational, cognitive, operational and active, personal-reflexive. The matter of future teacher's self-upbringing readiness has been proved.

Key words: *readiness, self-improvement, self-upbringing, professional self-upbringing, self-upbringing readiness, individualization of training, future teacher.*

Постановка проблеми. Складні суспільно-політичні й економічні зміни, що відбуваються в Україні, диктують попит на кваліфікованих, творчо мислячих, готових до постійного самовдосконалення педагогів. Актуальність формування у майбутніх учителів готовності до самовиховання у процесі індивідуалізації професійної підготовки зумовлено тим, що сучасне суспільство потребує таких спеціалістів, які б володіли своєю професією й були конкурентоспроможними на ринку праці, орієнтувалися в умовах швидкої зміни освітнього капіталу, спрямовували свої зусилля на свідому роботу по розвитку власної особистості як професіонала, створювали оптимальні умови для реалізації потенційних можливостей кожного студента, гнучко вирішували оперативні проблеми навчального процесу. Назрілість інтернаціоналізації вищої освіти, прискорення інноваційності навчального процесу зумовлюють підготовку таких педагогів, які були б готові до самовдосконалення протягом життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання становлення та вдосконалення професіоналізму вчителів в останні роки набуло особливої вагомості. Різні аспекти зазначеної проблеми відображено в наукових доробках педагогів, психологів, філософів. Про необхідність оптимізації навчально-виховного процесу в своїй науковій спадщині наголошують А. Бойко, В. Бондар, Є. Бондаревська, С. Гончаренко, Т. Десятов, О. Дубасенюк, С. Квятковський, О. Коваленко, В. Лутай, О. Сухомлинська.

Г. Берулава, О. Пехота, І. Дубровіна, Л. Кірсанов, О. Коношевський, О. Котикова, К. Леонгард, Т. Ліпс, Т. Решетова, Н. Фролова, І. Унт, С. Хол, В. Штерн, І. Якиманська та інші вчені концентрують свою увагу на вивченні процесу індивідуалізації.

Розкриття проблем самовиховання є надбанням І. Внукової (організація самовиховання у студентів педвузу), С. Даньшевої (професійне самовиховання студентів технічних вузів), С. Єлканова (основи професійного самовиховання майбутнього учителя), Б. Зязіна (педагогічні основи професійного самовиховання студентів у педагогічному виші), С. Кабанової (самовиховання в системі виховної роботи зі студентами педагогічного ВНЗ), А. Калініченко (педагогічні умови організації самовиховання студентської молоді), О. Кучерявого (організація професійного самовиховання майбутніх вихователів дошкільних закладів і вчителів початкових класів), В. Лозової, А. Троцько (теоретичні основи виховання і навчання), В. Лозового (самовиховання особистості: філософсько-соціологічний аналіз), Л. Рувинського, (самовиховання особистості), І. Шиманович (формування в майбутніх учителів потреби в професійному самовихованні) та інших. Професійне самовдосконалення майбутнього спеціаліста є предметом вивчення О. Діденка (педагогічні умови професійного самовдосконалення майбутніх офіцерів), О. Ігнатюк (підготовка майбутнього інженера до професійного самовдосконалення в умовах технічного університету), Б. Сарсенбаєвої (педагогічний супровід професійного самовдосконалення майбутнього учителя).

Проблеми формування готовності до професійної діяльності майбутніх учителів висвітлені в дослідженнях В. Андрющенка, О. Бондаревої, В. Гриньової, Р. Гуревича, К. Дурай-Новакової, А. Линенко, М. Лук'янової, С. Міщенко, В. Моляки, В. Морозова, О. Хрущ-Ріпської та інших вчених.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема готовності майбутнього вчителя до самовиховання в процесі індивідуалізації професійної підготовки залишається недостатньо дослідженою. Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених вивченню проблеми самовиховання, залишається не визначеною сутність готовності вчителя до самовиховання як компонента самовдосконалення.

Таким чином, **метою** даної роботи є дослідження сутності готовності вчителя до самовиховання як компонента самовдосконалення.

Основними завданнями є такі:

1) здійснити аналіз науково-теоретичного підґрунтя проблеми готовності вчителя до самовиховання як компонента самовдосконалення;

2) охарактеризувати сутність готовності майбутнього вчителя до самовиховання з позицій індивідуалізації професійної підготовки.

Основний матеріал і результати дослідження. Формування у майбутніх педагогів готовності до самовдосконалення у процесі індивідуалізації професійної підготовки ми розглядаємо як трьохвекторний процес, що поєднує самовиховання, самоосвіту та саморозвиток. Розглянемо одну з цих складових самовдосконалення – самовиховання. Уважаємо, що якість підготовки фахівців залежить від рівня сформованості готовності учителів до самовиховання у процесі індивідуалізації. Тому постає необхідність вивчення понять “готовність”, “самовиховання”, “професійне самовиховання”, “самовдосконалення”, “індивідуалізація”, “готовність до самовиховання”.

В літературі феномен “готовності” розглядають у різних контекстах: по-перше, як психологічну установку (Д. Узнадзе); по-друге, як підготовленість до певної діяльності (М. Д’яченко, Л. Кандибович, В. Крутецький); по-третє, як інтегративну характеристику особистості (К. Безукладніков, А. Саннікова, В. Сластьонін). Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що термін “самовиховання” є багатограним та багатоплановим, що доводиться відсутністю єдиного підходу до визначення цієї дефініції. Психологи визначають самовиховання як “формування людиною своєї особистості відповідно до свідомо поставленої мети” [6, с. 284]. Педагоги трактують самовиховання як “систематичну й свідому діяльність людини, спрямовану на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі й характеру, усунення негативних звичок” [5, с. 525]. В енциклопедії освіти самовиховання визначається як “свідома діяльність людини, спрямована на вироблення і вдосконалення позитивних і подолання негативних своїх якостей, на формування своєї особистості у відповідності з поставленою метою” [3, с. 795]. У процесі самовиховання формуються необхідні навички доцільної поведінки, життєво необхідні звички, вольові якості [3, с. 796]. Отже, узагальнюючі наукові думки

вчених, погоджуємось з тим, що самовиховання це свідомо діяльність людини, спрямована на реалізацію себе як особистості.

На нашу думку, найбільш повне визначення професійного самовиховання майбутнього вчителя надає І. Шиманович, яка розглядає цей феномен як “свідому діяльність з метою професійно-особистісного розвитку власної індивідуальності для більш повної самореалізації в педагогічному процесі” [10, с. 21].

Звертаємо увагу на те, що ефективність професійно-педагогічної діяльності залежить від здатності майбутнього вчителя до примноження власних внутрішніх можливостей, від розгортання особистісно-професійного потенціалу.

Готовність до самовдосконалення визначаємо як інтегроване, динамічне утворення особистості майбутнього учителя, що передбачає його саморозвиток та самореалізацію шляхом подолання бар’єрів самоосвіти та самовиховання; результат його підготовки, що ґрунтується на формуванні мотивів у професійному самовдосконаленні, на засадах теоретичних знань (про саморозвиток, сутність, методи та прийоми подолання бар’єрів самоосвіти та самовиховання); практичних умінь саморозвитку, подолання бар’єрів самоосвіти та самовиховання; особистісних якостей (цілеспрямованість, самокритичність), рефлексії та самооцінки.

Самовдосконалення зумовлює активну систематичну діяльність майбутнього вчителя, спрямовану на примноження свого особистісно-професійного потенціалу відповідно до вимог педагогічної діяльності, що передбачає оволодіння майбутнім фахівцем знаннями про самоосвіту, самовиховання та саморозвиток, відповідних вмінь.

Підтримуємо думку авторів, які вважають, що індивідуалізація професійної підготовки є, по-перше, такою організацією навчального процесу, що передбачає добір засобів, темпу навчання, враховуючи індивідуальні особливості тих, хто навчається; по-друге, низка навчально-методичних, психолого-педагогічних та організаційно-управлінських заходів, що забезпечують індивідуальний підхід (Г. Селевко, Б. Бройде, Р. Артамонова) [8]. Уважаємо, що у межах нашого дослідження необхідно це визначення уточнити, зробивши акцент на розвитку особистісно-професійного потенціалу майбутнього вчителя. Визначаємо індивідуалізацію професійної підготовки

майбутнього учителя як таку організацію навчального процесу, яка включає комплекс психолого-педагогічних та навчально-методичних заходів, що по-перше, передбачає врахування індивідуальності студента і спрямований на розвиток його особистісно-професійного потенціалу; по-друге, головною ознакою такої підготовки є сформована у майбутнього вчителя потреба у постійному професійному самовдосконаленні.

Аналізуючи дослідження науковців, ми визначили такі складові готовності майбутнього учителя до самовиховання:

- мотиваційна (інтерес, потреба у самовихованні, ціннісне ставлення до формування готовності до самовиховання);

- когнітивна (система знань з самовиховання, способів впровадження їх у професійну діяльність вчителя, сутність, методи та прийоми подолання бар'єрів самовиховання);

- операційно-діяльнісна (сукупність умінь з самовиховання, подолання бар'єрів самовиховання);

- особистісно-рефлексивна (професійно-особистісні якості, рефлексія, самооцінка).

Розглянемо мотиваційну складову готовності майбутнього вчителя до самовиховання. Перетворення потреби у професійному самовихованні зі спонукання у мету складає зміст процесу мотивації. Базисом суспільного буття людей є спільні для них світоглядні установки свідомості, які мотивують їх індивідуальну і колективну поведінку, забезпечуючи спадковість, цілісність світоглядних підвалин і специфічність способу життєдіяльності, зокрема професійно-педагогічної діяльності вчителя. Мотиваційна активність особистості є невід'ємною складовою пізнавальної діяльності. Формою мотиву поведінки виступає потреба. Підтримуємо думку І. Шиманович в тому, що потребу у професійному самовихованні слід розуміти як “відображені у свідомості прагнення найбільш повного розвитку власних професійно-особистісних здібностей та потенційних можливостей з метою успішної самореалізації в майбутній професійній діяльності” [10, с. 168]. Визначаючи потребу майбутніх учителів у професійному самовихованні, авторка доводить, що “це складне інтегроване утворення ціннісної сфери особистості, що передбачає єдність трьох складових компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового” [10, с. 168]. Поділяємо точку зору авторів, які наголошують на

взаємозв'язку інтересу та потреби у професійному самовихованні. О. Кучерявий, І. Шиманович розкривають сутність інтересу до професійного самовиховання через спрямованість особистості студента на зміст та технології самовиховання. Вчені вказують на важливість спонукального ефекту інтересу, що має вияв в активності в роботі над собою, орієнтованої на формування готовності до педагогічної діяльності. Також необхідно звернути увагу на ціннісне ставлення майбутнього педагога до професії. Дослідники наголошують, що цінності: по-перше, складають зміст свідомості; по-друге, задовольняють інтереси й потреби особистості; по-третє, є особливою індивідуальною реальністю, що передбачає позитивну значущість речей, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта; по-четверте, впливають на мотивацію й вибір способів поведінки людини [1]. Стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на педагогічні цінності відбивається у ціннісних орієнтаціях майбутнього вчителя. У енциклопедії освіти ціннісні орієнтації трактуються як «відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність у наданні переваги певним цінностям у різних життєвих ситуаціях, спосіб розрізнення особистісних явищ і об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини» [3, с. 991]. Певне ставлення людини до зовнішніх настанов, норм, звичаїв є орієнтацією на цінність. Для педагога цінністю є професія. Педагогічні цінності є орієнтирами, за якими вчитель співвідносить своє життя й педагогічну діяльність [3, с. 992]. Мотиваційна складова готовності майбутнього вчителя до самовиховання характеризується наявністю інтересу, потребою у самовихованні, а також ціннісними орієнтаціями на майбутню професійну діяльність та формування зазначеної готовності.

Когнітивна складова готовності майбутнього вчителя до самовиховання включає систему знань щодо професійного самовиховання. Для формування готовності до самовиховання необхідно корегувати зміст психолого-педагогічних дисциплін, з метою орієнтації майбутніх учителів на постійне самовиховання. Уважаємо, що основою формування у майбутніх учителів готовності до самовиховання є наступні педагогічні знання: 1) система знань з самовиховання, способів впровадження їх у професійну діяльність вчителя; 2) сутності, методів та прийомів подолання бар'єрів самовиховання.

Когнітивна складова практично реалізується тільки за умови володіння відповідними вміннями, що втілюються у операційно-діяльнісному компоненті готовності майбутнього вчителя до самовиховання. Операційно-діяльнісна складова представлена системою умінь професійного самовиховання. До останніх ми відносимо вміння самопізнання (самопостереження, самоаналізу), самооцінки, самостимулювання (самозаохочення, самокритика, самозвіт, самонавіювання, самонаказ), самопрограмування, самоорганізованості, самоконтролю, вміння подолання бар'єрів самовиховання.

Особистісно-рефлексивна складова. Розуміючи запити суспільства, вважаємо, що необхідно звернути увагу на розвиток тих якостей вчителя, які забезпечать його готовність до самовиховання та здатність реалізуватися в умовах ринкової конкуренції. Такими властивостями є активність, підприємливість, працелюбність, наполегливість, самостійність, відповідальність, цілеспрямованість, самокритичність та інші.

Вчені систематизують професійно-особистісні якості вчителя за педагогічними функціями, ступенем значущості, спрямованістю, сферою використання. Говорячи про якості особистості, необхідні для успішного виконання професійної діяльності, О. Гура, В. Ройлян називають їх професійними якостями, Ю. Бабанський, В. Гриньова, С. Гончаренко, А. Маркова – професійно значущими, Є. Клімов, О. Пехота, І. Підласий – особистісними, В. Вітюк, Ф. Гоноболін, Л. Мітіна – професійно-особистісними.

В енциклопедії освіти якості особистості трактуються як «змістовні ознаки особистості як форми існування психіки людини, котра є цілісністю, здатною до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та наділеною власним унікальним і неповторним внутрішнім світом» [3, с. 1019]. Уважаємо, що професійно-особистісні якості учителя це – комплексне інтегроване утворення його особистості, яке формується шляхом синтезу професійних і особистісних якостей, розвивається в процесі його професійної підготовки і педагогічної діяльності та сприяє розвитку особистісно-професійного потенціалу педагога з метою самовдосконалення.

Відповідно до нашого дослідження вважаємо за доцільне виокремити такі професійно-особистісні якості майбутнього учителя: педагогічна цілеспрямованість, самокритичність.

В науковій літературі поняття цілеспрямованості не є чітко визначеним. На основі аналізу характерологічної спадщини українських педагогів, М. Галів [2] визначає цілеспрямованість як організаційну умову діяльності вихованця. Автор наголошує на тому, що мета діяльності формує спрямованість і спроможність характеру, оскільки сприяє мобілізації усіх сил особистості на її досягнення. Позитивно на формуванні характеру позначається висока і далека мета, зорієнтована на добро суспільства, акцентує дослідник. С. Хмельковська [9] вважає, що цілеспрямованість є творчою якістю і виступає критерієм сформованості творчого потенціалу майбутніх учителів.

Психологи розглядають цілеспрямованість як вольову якість. Так К. Савченко стверджує, що вольові якості є відносно стійкими, незалежними від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її володіння собою [7]. В. Калінін, поділяючи вольові якості на базальні (первинні) та системні, стверджує, що цілеспрямованість належить до останніх. К. Савченко, В. Калінін вважають, що системні якості є більш складними, а рівень їх розвитку суттєво впливає на успішність навчальної діяльності.

Ми вважаємо, що педагогічна цілеспрямованість є інтегрованим утворенням особистості вчителя, яке спрямоване на досягнення професійного акме.

Також до цього компоненту відносимо самокритичність. Успішна професійна діяльність вчителя характеризується його здатністю до самостійного прийняття рішень, розкриттям особистісно-професійного потенціалу педагога, активністю селекції й оцінки інформації. Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтьєв вважають, що в основі критичності полягають закони, властиві процесу мислення. О. Кочерга зауважує, що критичність людини об'єднує в собі відображення дії мислення, почуттів та уяви у їх взаємозв'язку. Ідеї критичності людини беруть витoki з філософії (В. Джеймс, Дж. Д'юї, Р. Роторі), психології (Г. Костюк, С. Максименко). Психологи Г. Костюк, С. Максименко перетворення зовнішніх впливів у психічні явища розглядають за схемою: задаток — здібність — механізм. В. Клименко наголошує, що психологічна складова критичності людини втілюється в механізмах відображення – проектування – опредметнення. Це, вважає автор, забезпечує просування людини в пізнавальній діяльності. О. Кочерга, вбачаючи креативну

складову критичності, стверджує, що критичність — це є той діапазон дії психічних процесів людини, який визначає ступінь свободи, сферу та мету її дії, це є діапазон між реальним “Я” та образом “Я” особистості, діапазон поведінкової гармонії людини [4]. Вчений доводить, що критичність людини розвиває актуалізація взаємозв'язків мислення, почуттів та уяви. В енциклопедичному словнику педагога самокритичність визначається як духовно-моральна якість особистості, що проявляється як вияв та визнання своїх власних помилок, недоліків, недоробок. Це критичне відношення до себе, що ґрунтується на самодіагностиці, самоаналізі, самооцінці, самоконтролі. Отже, ця якість сприяє самовдосконаленню особистості, вчителя зокрема.

Узагальнюючи думки педагогів, психологів, можна сказати, що самокритичність – це здатність критично оцінювати переваги та недоліки власної роботи. Вважаємо, що самокритичність вчителя характеризується здатністю об'єктивно розуміти себе самого, визначати педагогічні помилки з метою їх подальшого усунення та уникнення. Самокритичність вчителя має прояв у пошуковій активності, творчій ініціативі, відповідальності, свідомому ставленні до професійного самовдосконалення. Крім того, особистісно-рефлексивна складова готовності до самовиховання також представлена здатністю вчителя до рефлексії та самооцінки власної діяльності з самовиховання.

Висновки. Готовність до самовиховання визначаємо як інтегроване, динамічне утворення особистості майбутнього вчителя, що передбачає його розвиток та самореалізацію шляхом подолання бар'єрів самовиховання; результат його підготовки, що ґрунтується на формуванні мотивів у професійному самовихованні, на засадах теоретичних знань (про саморозвиток, сутність, методи та прийоми подолання бар'єрів самовиховання); практичних умінь саморозвитку, подолання бар'єрів самовиховання; особистісних якостей (цілеспрямованість, самокритичність), рефлексії та самооцінки.

Змістове наповнення готовності майбутнього вчителя до самовиховання залежить від багатьох чинників: соціально-економічних умов, рівня розвитку педагогіки та психології, тобто ця готовність є багатофакторним утворенням, що змінюється у відповідності до вимог суспільства та освіти. Теоретичний аналіз дефініцій сутності готовності майбутнього учителя до самовиховання дозволяє стверджувати, що її необхідно розглядати через призму діяльності, в

процесуальному аспекті. Вказану готовність необхідно формувати у контексті професійної підготовки майбутнього учителя на засадах індивідуалізації, оскільки остання передбачає ставлення до майбутнього учителя як до суб'єкта професійної діяльності, в якого є потреба та здатність визначати шляхи й напрями власного професійного самовдосконалення. Сформована готовність до самовиховання зумовлює професійно-особистісний розвиток самого вчителя, є компонентом його самовдосконалення, що забезпечує ефективність професійної діяльності педагога.

Перспективи подальших розвідок цієї теми вбачаємо в дослідженні складових готовності майбутнього вчителя до саморозвитку в процесі індивідуалізації професійної підготовки.

Література

1. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості / І. Д. Бех // Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської]. – К., 1997. – С. 8 – 11.
2. Галів М. Д. Проблема формування характеру особистості в історії розвитку української педагогічної думки (60-ті роки ХІХ – 60-ті роки ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / М. Д. Галів. – Житомир, 2007. – 20 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Кочерга О. В. Взаємозв'язок мислення, почуттів та уяви у розвитку критичності людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / О. В. Кочерга. – К., 2003. – 18 с.
5. Педагогическая энциклопедия. / [И. А. Каиров (глав. ред.)], т. 3, М. : Сов. Энциклопедия, 1968. – 911 с.
6. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.
7. Савченко К. В. Розвиток вольових якостей молодших школярів як умова їх навчальної успішності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / К. В. Савченко. – К., 2007. – 20 с.

8. Селевко Г. К. Дифференциация обучения / Г. К. Селевко, Б. А. Бройде, Р. Б. Артамонова. – Ярославль, 1995. – 54 с.

9. Хмельковська С. В. Формування творчого потенціалу майбутніх учителів іноземних мов у процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / С. В. Хмельковська. – Одеса, 2005. – 20 с.

10. Шиманович І. В. Формування в майбутніх учителів потреби в професійному самовихованні : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Шиманович Ірина Вікторівна. – Запоріжжя, 2008. – 215 с.